

doi Codicology and Textology of "Zolal Al-Safa Fi Ahwal Al-Mustafa" by Kartani (Ancient source in the Prophetic tradition)

 Ahmad Rabbanikhah¹

 Nafise Zarbizade²

Submitted: 20-07-2022 Revised: 13-08-2022 Accepted: 23-08-2022 Published: 23-09-2022 pp.109-129

Abstract

Zolal al-Safa fi Ahwal al-Mustafa is one of the historical-literary sources that was written between ۶۹۷ and ۷۰۲ AH by one of the writers of that time named Abu al-Fatah Muhammad ibn Ahmad ibn Abu Bakr al-Kartani. Not much information is available about him except in one or two sources. This book is inspired by the historical book Al-Muntazim Fi Tarikh Al-Umam wa Al-Muluk Ibn Jozi and was written at the request of one of the rulers of Ishaq Vand Gilan family named Abu Nasr Dobaj Ibn Filshah.

The book is in fact the historical year before and after the birth of the Holy Prophet (PBUH) until the time of his death and the events of the time of Prophecy. In the course of the book, the author briefly describes some of the important events of his time and the cities he traveled to and praised some of the kings and rulers of his time. In addition to being familiar with the poems of Arabic poets such as Abu al-Ala Ma'ari, Abu Tayyib al-Mutanabi and Abu Tamam, the author is also familiar with the poems of other poets such as Anwari, Massoud Salman, Saadi, Nezami, Saber Tirmidhi, Zahir Faryabi, Rumi's lyric poems, and Sanai. Examining the verses in the text can be understood.

Excessive use of Quranic verses during the text as well as the use of Persian and Arabic poems among the contents and in harmony with the text, although in the text of the regular book we also see verses from the Quran and poems by different poets, are prominent features of this book. However, the main difference between the book and contemporary sources before it is the use of rhyme as the main feature of style as well as poetic images.

Keywords: Kartani, Zolal al-Safa, 7th century, history and life of the Prophet.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

© Authors, Published by Journal of Codicology and manuscript research. This is an open-access paper distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

1. Assistant Professor. Faculty of Quran and Hadith. Payame Noor University. Tehran, IRAN. - rabrani_kh@pnu.ac.ir

2. Master of Quranic and Hadith Sciences. Payame Noor University. Tehran. IRAN.

References

- Holy Quran Translation by Fouladvand.
- Abu Nu'aym, Ahmad ibn Abdullah (1412 AH). *Dala'il al-Nubuwwah*. Abdul Barr Abbas and Muhammad Rwas Qal'achi. Beirut: Dar al-Nafais.
- Afshar, Iraj (Spring and Summer 2000). 555 Persian History Manuscripts in the Istanbul Library. *Baharestan Journal*. Issue 1, pp. 85-98.
- Akimushkin, O.D. (1995), *Catalogue of Persian Manuscripts of the Russian Academy of Sciences*, Translator: Aref Ramazan, Tehran: Cultural Documents of the Islamic Revolution.
- Al-Kartani, Abu al-Fath Muhammad ibn Ahmad ibn Abi Bakr, *Zolal al-Safa fi Ahwal al-Mustafa*, manuscript in the Fatih Library No. 4376, 7th century AH. Istanbul.
- Al-Qashani, Abu al-Qasim Abdullah ibn Muhammad. (1969). *History of Uljaytu*. Mahin Hebali. Tehran: Translation and Publishing House.
- Amid, Hasan. (2011). *Persian Dictionary*. Tehran: Amir Kabir.
- Anvari, Muhammad ibn Muhammad (1997), *Divan of Anvari*, Edited by Modarres Razavi, Tehran: Elmi va Farhangi.
- Bakri, Ahmad ibn Abdullah (2009). *The Prophetic Biography (Narrative Account): Persian Translation of Zurwat al-Ulya fi Sirat al-Mustafa*. Rasul Jafarian. Tehran: Nashr Elm.
- Barqi, Muhammad ibn Khalid (n.d.). *Al-Mahasn*. Sayyid Jalal al-Din Hosseini. Qom: Dar al-Kutub al-Islamiyya.
- Barzali, Qasim ibn Muhammad. *Al-Muqtafi 'ala Kitab al-Rawd al-Tin known as Tarikh Barzali*. Beirut: Al-Maktaba al-Asriya, Saida.
- Beyhaqi, Muhammad ibn Husayn (n.d.). *Tarikh Beyhaqi*. Tehran: Donyaye Ketab.
- Bukhari, Muhammad ibn Ismail (1390 AH). *Sahih al-Bukhari*. Egypt: Arab Republic of Egypt, Ministry of Awqaf, Supreme Council for Islamic Affairs, Committee for the Revival of the Books of Sunnah.
- Dehkoda, Ali Akbar. (1963). *Dictionary*. Tehran: University of Tehran Publishing and Printing Institute.
- Ghaznavi, Seyyed Hassan, (1983), *Divan of Poems*, edited by Modarres Razavi, Tehran: Asatir.
- Haji Khalifa, Mustafa ibn Abdullah. (n.d.). *Kashf al-Zunun 'an Asami al-Kutub wa al-Funun*. Shahab al-Din Marashi. Lebanon: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
- Hariri, Qasim ibn Ali. (n.d.). *Maqamat al-Hariri*. Lebanon: Dar al-Kutub al-Ilmiya, Publications of Muhammad Ali Baydoun.
- Hosseini Khatun Abadi, Abdul Hossein. (1973). *Waqa'i' al-Sinin wa al-Awam or Annual Reports from the Beginning of Creation to the Year 1195 AH*. Mohammad Baqer Behboudi. Abolhassan She'rani, Shahab al-Din Marashi. Tehran: Islami Bookstore.
- Ibn Athir, Ali ibn Muhammad (2006), *Al-Kamil fi al-Tarikh*, Beirut: Dar Sader.
- Ibn Jawzi, Abdul Rahman ibn Ali (1991), *Al-Muntazam fi Tarikh al-Umam wa al-Muluk*, Muhammad Abdul Qadir Ata, Mustafa Abdul Qadir Ata, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya.

- Ibn Shabah, Hasan ibn Ali (2003), *Tuhaf al-Uqul*, Translation by Sadeq Hassanzadeh, Qom: Al Ali Publications.
- Junaid Shirazi, Junaid ibn Mahmoud. (1949). *Shad al-Izar fi Hat al-Awzar 'an Zuwar al-Mazar*. Mohammad Qazvini and Abbas Eghbal. Tehran: Majles Printing House.
- Junaid Shirazi, Junaid ibn Mahmoud. (1985). *Tazkirat al-Hazar Mazar* (Translation). Isa ibn Junaid ibn Junaid Shirazi. Abdul Wahab Noorani Vesal. Tehran: Ahmadi Library.
- Ma'luf, Louis. (2008). *Al-Munjid fi al-Lugha*. Qom: Dar al-Elm Publications.
- Moein, Muhammad. (2012). *Persian Dictionary*. Tehran: Amir Kabir.
- Molavi, Jalal al-Din Muhammad, (1999), *Kulliyat-e Shams* (Complete Works of Shams), edited by Foruzanfar, Tehran: Amir Kabir.
- Monshi, Nasrallah. (2004). Translation of *Kalila and Dimna*. Mojtaba Minavi Tehrani. Tehran: Amir Kabir.
- Muhammad Reyshahri, Muhammad. (2019). *Encyclopedia of Rey*. Mehdi Mehrizi, Muhammad Ghanbari, Reza Babaei. Qom: Scientific and Cultural Institute Dar al-Hadith, Printing and Publishing Organization.
- Nezami, Elias ibn Yusuf, (2007), *Khamsa*, edited by Vahid Dastgerdi, Tehran: Zavar.
- Rifai, Abdul Jabbar. (1992). *Dictionary of What Has Been Written About the Prophet and the Ahl al-Bayt, Peace Be Upon Them*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance, Printing and Publishing Organization.
- Sa'd Salman, Masoud, (1985), *Divan of Poems*, edited by Mehdi Nourian, Isfahan: Kamal Publications.
- Sa'di, Mosleh al-Din, (2006), *Collected Works of Sa'di*, edited by Mohammad Ali Foroughi, Tehran: Hermes.
- Sharif Razi, Abu al-Hasan Muhammad ibn al-Husayn (n.d.), *Nahj al-Balagha*, edited by Sobhi Saleh, Qom: Dar al-Hijra.
- Sturii, Charles Ambrose (1983), *Persian Literature, Translation and Editing* by Yu. A. Bergel, Translation by Yahya Aryanpour and colleagues, Edited by Ahmad Manzavi, Tehran: Cultural Studies.
- Tabari, Muhammad ibn Jarir. (n.d.). *Jami' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*. Lebanon: Dar al-Ma'arifa.
- Tavakoli, Faezeh, (2006). "Women Rulers in Islamic States." *Strategic Studies on Women*, No. 33, pp. 162-193.
- Zamakhshari, Mahmoud ibn Omar. (1991 AH). *Rabee' al-Abrar wa Nusus al-Akhbar*. Abdul Amir Mahna. Lebanon: Al-Alami Institute Publications.

doi نسخه‌شناسی و متن‌شناسی نسخه خطی «زلال الصفا فی احوال المصطفی» اثر کارتانی

(منبعی کهن در سیره نبوی)

نفیسه ضربی زاده^۴احمد ربانی خواه^۳

از صفحه ۱۰۹ تا صفحه ۱۲۹ تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۴/۲۹ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۵/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۰۱ تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۷/۰۱

چکیده

کتاب زلال الصفا فی احوال المصطفی یکی از منابع تاریخی- ادبی است که در میانه‌ی سالهای ۶۹۷ و ۷۰۲ هجری قمری، به دست یکی از ادیبان آن روزگار به نام ابوالفتح محمد بن احمد بن ابوبکر الکارتانی نگارش یافته است. اطلاعات زیادی از وی به جز در یک یا دو منبع در دسترس نیست. این کتاب با الهام از کتاب تاریخی المنتظم فی تاریخ الامم والملوک ابن جوزی و به درخواست یکی از امیران خاندان اسحاق وندگیلان به نام ابونصر دباح بن فیلیشاه نگاشته شده است.

کتاب در واقع سال شمار تاریخی قبل و بعد از میلاد پیامبر اکرم (ص) تا زمان رحلت آن حضرت و حوادث دوران نبوت است. نویسنده در اثنای مطالب کتاب، به صورت اجمالی به توصیف برخی از وقایع مهم روزگار خود و شهرهایی که به آنجا سفر کرده و مدح برخی از پادشاهان و دولتمردان زمان خویش می‌پردازد. مؤلف علاوه بر آشنایی با اشعار شاعران عرب چون ابوالعلاء معری، ابوطیب المتنبی و ابوتمام به اشعار شاعران دیگر چون، انوری، مسعود سلمان، سعدی، نظامی، صابر ترمذی، ظهیر فاریابی، غزلیات مولانا، سنایی آشنا بوده است و این نکته را با بررسی ابیات موجود در متن می‌توان پی برد.

استفاده زیاد از آیات قرآن در اثنای متن و همچنین بهره‌گیری از اشعار فارسی و عربی در میان مطالب و هماهنگی با متن، هرچند که در متن کتاب المنتظم هم شاهد آیاتی از قرآن و اشعاری از شاعران مختلف هستیم، از ویژگی‌های برجسته این کتاب است. با این همه اصلی‌ترین تفاوت کتاب با منابع معاصر و قبل از خود، به کارگرفتن سجع به عنوان شاخصه اصلی سبکی و نیز تصاویر شاعرانه است.

کلمات کلیدی: کارتانی، زلال الصفا، قرن هفتم، تاریخ و سیره پیامبر، نسخه خطی.

Cite this article: rabbanikhah, ahmad; zarbizade, nafise. (2022). Codicology and Textology of "Zolal Al-Safa Fi Ahwal Al-Mustafa" by Kartan (Ancient source in the Prophetic tradition). Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskah/shināsī va taṣṭīḥ-i mutūn). vol-1, Issue-2, 109-129. <https://doi.org/10.22034/crc.2022.352636.1026>

۳. استادیار. گروه علوم قرآن و حدیث. دانشگاه پیام نور. تهران. ایران. (نویسنده مسئول) rabbani_kh@pnu.ac.ir

۴. کارشناس ارشد. گروه علوم قرآن و حدیث. دانشگاه پیام نور. نیشابور. خراسان رضوی. ایران

درآمد

وجود مقدس حضرت ختمی مرتبت، رسول مکرم، خاتم الانبیاء و المرسلین (ص) از همان سده‌های نخست تاکنون به قدری برای مسلمانان جذاب بود که منابع مختلفی درباره سیره و احوال ایشان نگاشته شده است. تصریح صریح قرآن به اسوه دانستن ایشان «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ» (احزاب، ۲۱) و تبعیت از حضرتش «قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ» (آل عمران، ۳۱) تا امروز همچون عامل محرکی برای جریان سیره نویسی و تاریخ نویسی عمل کرده است و نتیجه آن تولید آثار بسیاری در این باره است که برخی از آن‌ها چندین سده از عمرشان می‌گذرد و در محافل علمی و عقیدتی شناخته شده هستند. برخی دیگر از این آثار با وجود گذشت قرن‌ها هنوز آن‌چنان که بایست شناخته نشده‌اند. یکی از آثاری که در روزگار کهن نگارش یافته و نزدیک به ۷۴۰ سال از عمر آن می‌گذرد، کتاب «زالال الصفا فی احوال مصطفی» است. این کتاب در میانه سال‌های ۶۹۷ و ۷۰۲ هجری قمری به دست یکی از عالمان و ادیبان آن روزگار به نام «محمدبن احمد الکاارتانی» برای یکی از امیران خاندان اسحاق‌وند گیلان به نام «ابونصر دُباح بن فیله‌شاه» به زبان فارسی نگارش یافته است.

کاارتانی از عالمان سرشناس شیرازی است که وصف حال کوتاهی از او در یک یا دو منبع کهن مانند شدالازار فی حطّ الاوزار عن زوار المزار آمده است. شدالازار اثر معین الدین ابوالقاسم جنید شیرازی از عرفا و شعرا و نویسندگان مشهور قرن هفتم هجری قمری است که در آن ترجمه احوال ۳۱۵ تن از معارف شیراز تا روزگار تألیف کتاب را آورده است.

آن‌چنان که مؤلف در مقدمه کتاب زالال الصفا می‌گوید این اثر ظاهراً در چندین مجلد نگارش یافته بوده که نویسنده آن را در دو جلد و سپس آن را در یک جلد خلاصه می‌کند و در حقیقت این اثر چکیده و خلاصه‌ای از یک مجموعه مفصل در احوال نبوی است. نویسنده با مقدمه‌ای اثر خود را آغاز می‌کند و سپس با برشمردن نام‌های مقدس پیامبر اکرم بحث اصلی خویش را که پرداختن به احوال مصطفوی است دنبال می‌کند. مبحث اصلی بر اساس سیر تاریخی پیش می‌رود و نویسنده در ذیل آن به حوادث و اتفاقات و حکایت‌های زیادی اشاره می‌کند و نمونه‌های بارزی از حوادث روزگار رسول، برخورد ایشان با برخی جریان‌ها و نوعی از سیره و تاریخ‌زدگانی ایشان ارائه می‌کند. نویسنده نثر ادیبانه‌ای دارد و در نوشتار خود از زبان تصویری استفاده می‌کند و این نشان می‌دهد، با متون فنی موجود در قرن ۶ و ۷ به خوبی آشنایی داشته است و در شیوه و سبک نوشتار خود بسیار همانند مرزبان‌نامه و راوینی عمل کرده است و در جای‌جای اثر خود از برخی آیات و اشعار برای بارور کردن بیشتر کتاب بهره برده است. شواهد مختلف عربی نشان می‌دهد نویسنده تسلط کاملی بر زبان عربی دارد. این اثر با حجم در خور، در نوع خود

یکی از منابع با ارزش و از آثار کهن فارسی در حوزه احوال، تاریخ و سیره نبوی است.

پیشینه پژوهش

در برخی منابع تاریخی و فهرست‌های نسخ خطی می‌توان از کارتانی و کتاب زلال الصفا سراغ گرفت. برای نمونه:

۱. در کتاب ترجمه پارسی ذروة العلیا فی سیرة المصطفی به کوشش رسول جعفریان آمده است: «زالال الصفا فی احوال المصطفی (ص) نسخه‌هایی در استانبول و روسیه دارد. این اثر توسط ابوالفتح محمدبن احمد کارتانی برای ابوالنصر دیباج بن فیلساه فرمان‌روای گیلان در حوالی سال ۷۰۰ نوشته شده است.» (بکری، ۱۳۸۸: ۱۱)

۲. نویسنده کتاب معجم ما کتب عن الرسول و اهل بیت صلوات الله علیهم، از نسخه زلال الصفا فی احوال المصطفی (بالفارسیة) لأبی الفتح محمد بن احمد بن ابوبکر الکارتانی الکرمانی الرازی یاد کرده است که «مخطوط فی مکتبة فاتح برقم ۴۳۷۶ حدود سنة ۷۰۰ هـ. أکادمية العلوم فی لینینفرد برقم ۵۱۴۰ فی ۱۰۰ ورقة. أنظر: نسخه‌های خطی فارسی لمنزوی ۴۴۸۱، کشف الظنون ۱/ ۹۵۵.» (رفاعی، ۱۳۷۱: ج ۲/ ۱۲۵).

۳. صاحب کتاب کشف الظنون عن اسامی الکتب والفتون نیز از زلال الصفا فی احوال المصطفی - فارسی لابی الفتح محمد بن احمد بن ابی بکر الکاریانی (الکرمانی) الرازی الفه للسلطان ابی النصر دباج بن فیلساه گیلان نام برده است. (حاجی خلیفه، ج ۲/ ۹۵۵)

۴. مرحوم ایرج افشار در مقاله «۵۵۵ نسخه فارسی تاریخ در کتابخانه‌های استانبول» نام این کتاب را آورده است: «زالال الصفا فی احوال المصطفی، ابوالفتح محمد بن احمد بن ابی بکر الکارتانی، مکتبة فاتح ۴۳۷۶ - ح قرن ۷ ق.» (افشار، ۱۳۷۹، ص ۶)

شناخت اولیه نسخه و آشنایی با مؤلف، از طریق کتاب سیره نبوی صلی الله علیه و آله «روایت داستانی»: ترجمه پارسی ذروة العلیاء فی سیرة المصطفی صلی الله علیه و آله به کوشش رسول جعفریان، فراهم شد. در منابع انگشت شماری نیز از این اثر سخن رفته ولی تاکنون گامی برای تصحیح آن برداشته نشده است.

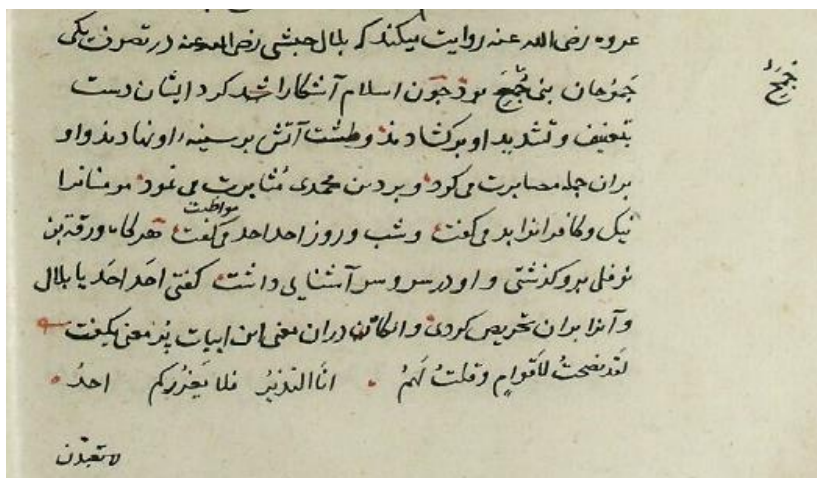

آگاهی‌های نسخه‌شناسی

این دست‌نویس یکی از کهن‌ترین منابع سیره نبوی به زبان پارسی است. خط آن نستعلیق خوانا است و بر روی کاغذ نخودی نگاشته شده است. صفحات، عناوین و موضوعات دست‌نویس بدون آرایه‌هایی مثل کمند، حاشیه، سرلوحه و یا ترنج است و این نشان می‌دهد، دست‌نویس برای غیر از دربار تهیه شده است.

هر صفحه دربردارنده ۲۱ سطر است که با مرکب سیاه نوشته شده است. نویسنده برای برجسته‌سازی عناوین از شنگرف استفاده کرده است. متن به صورت پیوسته و بدون فاصله‌گذاری معمول نوشته شده است. آن‌گونه که در تصویر صفحه پایانی پیداست، این دست‌نویس مسوده مؤلف است و این یکی از ویژگی‌های بارز آن است؛ زیرا در برابر تعداد دست‌نویس‌های موجود فارسی، نسخه‌های به خط مؤلف بسیار کم‌تعداد هستند. با اینکه متن انجامه‌ای ندارد، اما روشن می‌شود پیش از سال ۷۰۲ قمری یعنی سال درگذشت مؤلف نوشته شده است.

معمولا پایان هر برگ رکابه دارد، اما متاسفانه در آماده‌سازی و بُرش تصاویر برخی از برگ‌ها آن‌ها حذف شده‌اند. در تصویر نسخه، اثری از جلد و عطف نیست تا بتوان درباره آن‌ها سخن گفت. تنها یک مهر تملک در تمام نسخه هست که در صفحه نخست متن وجود دارد و آن هم به دلیل کوچکی و کیفیت تصویر قابل خواندن نیست. نویسنده و کاتب اثر (کارتانی) در برخی قسمت‌ها، ویرایش‌ها و اصلاحاتی در متن انجام داده است. برای نمونه روی یک واژه یا جمله، با خط قرمز یا مشکی خط کشیده است و آن را در حاشیه و یا در خود متن (روی همان کلمه) اصلاح کرده است که نمونه آن را در زیر می‌بینیم:

در این نسخه، برخی از معانی کلمات در پایین یا بالا و حتی در حاشیه برگ نوشته شده است. در متن نسخه مذکور، استفاده زیاد از علامت نگارشی ویرگول، مشهود است.

نثر اثر مسجع است و همین امر، لزوم استفاده از فرهنگ‌های فارسی و عربی گوناگون را دو چندان کرد تا هم

متن دقیق‌تر تصحیح شود و هم مطالب آن برای علاقه‌مندان این حوزه ملموس‌تر و قابل‌درک باشد. نظر به در دسترس نبودن نسخه‌ای دیگر از اثر، برای تصحیح قسمت‌های مخدوش و ناخوانای متن، از کتاب المنتظم بهره بردیم؛ زیرا به اذعان نویسندگان، این نسخه بر اساس تلخیص المنتظم به زبان فارسی نگاشته شده است.

درباره مؤلف

کارتانی، در متن کتاب از خود با عنوان «العبد الضعیف الداعی لِلْأَقَاصی وَالْأَدَانی ابوالفتح محمد بن احمد بن ابی بکر الکارتانی» نام می‌برد. (کارتانی، برگ ۳) وی واعظ، عالم و ادیب فرهیخته قرن هفتم است. از احوال وی اطلاعات زیادی در منابع دیده نمی‌شود ولی از متن زلال الصفا فهمیده می‌شود که او از سرآمدان دوران خویش و مورد احترام و تقدیر پادشاهان زیادی از جمله پادشاه خاتون و ابونصر دجاج بوده است.

از مکان و زمان تولد او اطلاعات دقیقی در دسترس نیست. ولی اطلاعات مختصری درباره تاریخ وفات وی می‌توان در منابع تاریخی دید. در تذکره هزار مزار اثر عیسی بن جنید شیرازی آمده است: «در سال هفتصد و دوم از هجرت متوفی شد و او را در مقبره شیخ ابو شجاع دفن کردند رحمت الله علیه.» (نک: جنید شیرازی، ۱۳۶۴: ۱۰۶) در کتاب وقایع السنین والاعوام، اثر سید عبدالحسین خاتون آبادی (درگذشته با سال ۱۱۰۵ ق)، تاریخ فوت صدرالدین محمدکارتانی را در سال هفتصد و دو در مزارات شیراز آورده شده است. (نک: حسینی خاتون آبادی، ۱۳۵۲: ص ۳۷۴) و در کتاب شد الإزار فی حط الأوزار عن زوار المزار آمده است: «توفی سنة اثنتین و سبعمائة و دفن فی بقعة الشیخ ابی شجاع رحمة الله علیها.» (نک: جنید شیرازی، ۱۳۲۸: ۶۵)

درباره اصالت و زادگاهش از جمله‌ای در متن کتاب می‌توان فهمید که احتمالاً اصالتی کرمانی داشته است: «اگرچه گیلان خوش هواست ... اگر چه هوای عبیربیز و صبا عنبرآمیز، سوی وطن، انگیز می‌کرد، و دل و جان را به نشستگاه کرمان خیز می‌داد.» (کارتانی، برگ ۹)

از اصطلاحات و منابع به کار برده شده در کتاب بر می‌آید که حوزه مطالعاتی‌اش تاریخ، فقه، علوم قرآن، نجوم و ادبیات بوده است. کارتانی به زبان عربی تسلط داشته است. و شیوه کاربست و استناد و استدلال به آیات در این کتاب نشان از آن دارد که او افزون بر حفظ آیات قرآن، فهم خوبی از آیات قرآن کریم داشته است. صاحب کتاب شد الأزار در باره او می‌نویسد:

«کان عالماً بارعاً واعظاً فصیحاً ملیحاً الکلام تأتیه الأسجاع بلا تکلف و کان مستحضر الکتب جارالله العلامة لاسیما تفسیر الکشاف. وعظ الناس فی المسجد الجامع العتیق سنین فانتفع به طوائف المسلمین و کان حافظاً

جیداً یقرأ القرآن من أوله الى آخره بسهولة و يقدر ان يبدأ آية من آخر سورة فيقرأها اولاً ثم يقرأ ما قبلها كذلك حتى يأتي على أولها.» (نک: جنید شیرازی، ۱۳۲۸: ۶۵) عین همین تعابیر در تذکره هزار مزار که ترجمه شدالازار به زبان فارسی است در وصف کارتانی آمده است. (نک: جنید شیرازی، ۱۳۶۴: ۱۰۶)

مذهب

در منابع تاریخی و شرح حال، به مذهب وی اشاره‌ای نشده است، ولی از متن زلال الصفا برمی‌آید که وی از پیروان اهل سنت و جماعت بوده است؛ زیرا در متن اثر از خلیفه اول و دخترش عایشه با احترام یاد می‌کند. با این همه، از پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت همچون فاطمه زهرا (سلام الله علیها) و امام حسن و امام حسین (علیهما السلام) با القابی شایسته یاد می‌کند و احترام ویژه‌ای برای سادات قائل است. (کارتانی، برگ ۳۷) برای نمونه در میلاد حضرت زهرا می‌نویسد: «ولادت دردانه صدف عصمت باکوره بستان عفت مخدره خدر صفا، پرده‌نشین کله وفا، فلذه کبد رسالت، بضعه عنصر رسالت، مقنعه بند تاج‌دار، زهره خورشید آثار، نقاوه اصناف انسی و جتی، مثال- دار فاطمه، بضعه منی نتیجه خدیجه کبری، فاطمه زهرا رضی الله تعالی عنها بود...» (کارتانی، برگ ۳۸)

سفرها و وقایع زندگی

کارتانی در دوره‌ی زندگانی پر فراز و نشیب خود به نقاط مختلفی سفر کرده است. پاره‌ای از مقاصد سفرهای خویش و وقایع رخ داده در آن سامان را در کتاب اشاره کرده است. نخستین شهر مقصد سفر کارتانی، بخارا است (کارتانی، برگ ۳) که در پی حمله چنگیزخان به بخارا و بیرون راندن اهالی آن در سال ۶۱۶ هجری (نک: ابن اثیر، ۱۳۸۵: ج ۱۲ / ۳۶۵-۳۶۷) کارتانی مجبور به ترک بخارا شد و از آنجا به هرات و غور و نیمروز و کرمان سفر کرد. (کارتانی، برگ ۳) او در کرمان به دربار پادشاه خاتون راه یافت و در مقام ضبط اسباب معاش و خواجه‌سرایی و جای باش سرایی پادشاه مشغول بود، تا اینکه پادشاه خاتون به قتل می‌رسد و غم این حادثه، بار دیگر کارتانی را مجبور به هجرت به دیار تبریز می‌کند. (کارتانی، همان جا) کارتانی بعد از تبریز به گیلان می‌رود. او از حضور در گیلان بسیار خرسند است و از مدح این سرزمین و مردمانش به ویژه ابونصر دباح پادشاه گیلان، در کتابش بسیار داد سخن می‌دهد (نک: کارتانی، برگ ۳ و ۴) و سرزمین گیلان و مردمانش را در بیانی زیبا با تعابیری ادبی توصیف می‌کند. (نک: کارتانی، برگ ۴ و ۵)

درباره اثر

تنها نگاشته در دسترس از کارتانی، کتاب زلال الصفا فی احوال المصطفی است که بین سال‌های ۶۹۷ و ۷۰۲

قمری نگاشته شده است. نویسندگان در کتاب تنها به برخی از ماههای قمری اشاره کرده و از سال دقیق تألیف کتاب سخنی نگفته است. نظر به اینکه مؤلف در سال ۷۰۲ قمری در شیراز از دنیا رفته است و امیری که این اثر به او هدیه شده یعنی «دباج بن فیلساه» به شهادت منابع تاریخی مانند المقتفی بزرزالی، تا سال «۷۱۴ق» زنده بوده است، این کتاب باید در همین بازه زمانی نوشته شده باشد.

موضوع اصلی این کتاب سیره نبوی است که نویسندگان با نگاهی توصیفی و بعضاً تحلیلی، وقایع تاریخی قبل و بعد از میلاد پیامبر اکرم و حوادث مهم زندگانی و سیره ایشان را به صورت مختصر و به ترتیب سال می‌آورد. نویسندگان این کتاب را متأثر از المنتظم ابن جوزی نوشته و ابن جوزی خود از تاریخ طبری، اثر پذیرفته است. طبری در این سبک نگارش پیشتر است و بقیه به تقلید از او این روش را انتخاب کرده‌اند. کارتانی به تبعیت از ابن جوزی، آیاتی از قرآن کریم و ابیاتی از شاعران مختلف را در متن می‌آورد که گاهی عین ابیات و در برخی موارد ابیات با تغییراتی همراه هستند. یکی از فرضیه‌هایی که در این پژوهش (حداقل با منبع اندکی که از کارتانی در اختیار داریم) بی‌پاسخ می‌ماند این است که آیا نسخه‌ای که از المنتظم در اختیار کارتانی بوده با ضبطی که اکنون در اختیار ماست متفاوت بوده است؟ یا اینکه همان گونه که در نوشتن آیات قرآن از قدرت حافظه استفاده می‌کرده و در پاره‌ای موارد آیات را به جای هم به اشتباه ثبت می‌کرده است، برای نوشتن برخی ابیات متکی به حافظه خود بوده است یا از متنی مکتوب بهره برده است؟

وی همچنین در متن به توصیف و مدح برخی از شخصیت‌های مهم، دولتمردان و بزرگان زمان خود، شخصیت‌های کمتر شناخته شده اما تأثیرگذار چون ابونصر دباج، که این کتاب به درخواست او تألیف شده است، می‌پردازد؛ اشخاصی که اطلاعات کمی درباره آنها در دیگر منابع می‌توان یافت.

علت تألیف

کتاب زلال الصفا فی احوال المصطفی به درخواست ابونصر دباج از پادشاهان خاندان اسحاق وندگیلان، فردی علم دوست، بخشنده و باورمند نگاشته شده است. او در جمع آوری کتب عربی و فارسی در زمینه‌های مختلف اهتمام زیادی داشته است. کارتانی در شرح علت تألیف کتاب به درخواست ابونصر دباج چنین می‌گوید:

«و هر جمعه کلمه‌ای چند وعظ این ضعیف می‌شنید، و شبه‌ای بی‌قیمت را در سلک جواهر می‌کشید، و به دیده قبول می‌دید و به عین‌الرضا می‌نگرید، و بارها بر لفظ مبارک راند که بایستی که ما را از گفته‌ها و سفته‌های تو، یادگاری و در کتاب‌خانه ما از مؤلفات تو نموداری بودی... و چون سلاطین را به مطالعه سیر و تواریخ انبیا و ملوک

و حکایاتِ حُکام و تصاریفِ شهور و اعوام، رغبتی باشد، تا آئینه دل ایشان را جلایی شود، و غمام هوا جس را انجلایی، فرمود: کتاب تاریخی که موسوم به منتظم است از مؤلفات زبده افاضل اسلام، واعظ مدینه السلام، ابوالفرج جوزی رحمه الله که جوز حوز و عظ چرب شیرین او چون جوز هندی با قند، مغز دماغ می‌افزودست، و قشر قسر لب او مُمتحنان تاریک‌آباد غفلت را روغن چراغ بودست، لفظ خوش شکرین او در کام اصحاب ذوق چون جوزینه بودی، چه هر حلق لایق جوزینه ابن جوزی نبودی، به پارسی کن تا فواید آن خاص و عام را عام باشد، و اصناف طالبان را مایه تمام بود، برای آنکه مرکب تازی هر کس را مسخر نبود، و الفاظ عربی همه از بر نی، و مدت هشتاد روز از آمدن گذشته بود و وقت رفتن آمده، و تباشیر بهار و طلایع ازهار، در قفار و دیار بیدار آمده. (کارتانی، برگ ۸)

نحوه تألیف

کارتانی در نگارش و تنظیم کتاب، چهارده دفتر از کتاب المنتظم ابن جوزی را در پانزده روز خلاصه می‌کند و به فارسی برمی‌گرداند و کار تألیف کتاب زلال الصفا را روی هم رفته در سی و سه تا سی و پنج روز به انجام می‌سازد. (کارتانی، برگ ۱۱) او خود در این باره تصریح می‌کند:

«و چون رغبت این پادشاه به احوال و اقوال پیغامبر ما صلی الله علیه و سلم دانسته بودم، و دیده و شنیده که هر کجا از عربی و فارسی نعمتی می‌شنود جمع می‌کند، و تدوین می‌فرماید و همان دستگیر او خواهد بود، پس خلاصه و نقاوه چهارده دفتر را در پانزده روز جمع کردم چنانکه خواص آن را بپسندند و عوام فهم کنند و دبیران را از آن مایه‌ای و واعظان را سرمایه‌ای و قصاص را بدان اختصاصی و اهل بصر را استبصاری و اهل بصیرت را اعتباری بود. اعنی اخبار محمد امین و رسول رب العالمین، محمد مصطفی صلی الله علیه و علی آله طیبین، و اصحابه الاکرمین، و از وقت ولادت آن سعادت خاتمت، تا خاتمت سعادت آن نگین خاتم سیادت آوردم، و از آن مجلدات کما بیش دو مجلد را تنقیح کرد، و از دو این یک را به درآورد، و نام این کتاب با نام زلال الصفا فی احوال المصطفی اختیار افتاد و نسخه منقول عنها با سقامت و بی استقامت بود، الفاظش بس سقط بود، و معانیش بی غلط نبود، و فضلا دانند که در سی و سه روز کما بیش سی و پنج جزو نبستن مشکل باشد. سیما ترجمه دادن، با تألیف کردن. (کارتانی، برگ ۱۱)

تاریخ تألیف کتاب

کارتانی در متن بدون ذکر سال، تاریخ شروع این کتاب را بیست و یکم جمادی الاولی و زمان اتمام آن را بیست و

چهارم جمادی الآخر (در مدت سی و سه روز) اعلام می‌کند و این کتاب را به پادشاه گیلان ابونصر دُباح هدیه می‌کند. «اعنی قلم برداشتم بیست و یکم جمادی الاولی، علی الصباح افتتاح کردم، و عجب آن بود که از حسن اتفاق به دولت نگین خاتم عزت آل اسحق اعنی سلطان دُباح، زید قدره، در بیست و چهارم جمادی آخر به توفیق اول و آخر به آخر رسید». (کارتانی، برگ ۱۰ و ۱۱)

سبک نگارش

مؤلف زلال الصفا با به کارگیری سجع و استفاده از تصاویر شاعرانه همچون استعاره و تشبیه در متن، نثری موزون، مسجع و ادیبانه ارائه می‌دهد. این نوع نثر را ادب‌دانان و سخن‌سنجان، نثر فنی نامیده‌اند. سبک نگارش این کتاب بسیار به زبان مرزبان نامه (که خود متأثر از کلیله و دمنه پارسی است) شباهت دارد. استفاده زیاد از آیات قرآن در اثنای متن و همچنین بهره‌گیری از اشعار فارسی و عربی در میان مطالب و هماهنگی با متن در این کتاب فراوان دیده می‌شود. این ویژگی در کتاب المنتظم نیز وجود دارد، اما اصلی‌ترین تفاوت کار کارتانی با ابن جوزی، در به کارگرفتن سجع به عنوان شاخصه اصلی سبکی و نیز ارائه تصاویر شاعرانه در متن کتاب است.

رسم الخط

کارتانی در بعضی از کلمات مختوم به مصوت «آ» از علامت مد استفاده کرده است؛ مانند کلمه نعماً (کارتانی، برگ ۲). او در بسیاری از موارد علامت مد را بر روی کلمه نمی‌گذارد. مانند: آرزو (کارتانی، برگ ۱۷)، آنگاه (کارتانی، برگ ۲۳).

از منظر نوشتاری، تفاوتی بین (ی میانجی) و (ای) قائل نشده است. از همین رو، باید از سیاق جمله دریافت که منظور (ی میانجی) بوده یا (ای)؛ مانند: «نهالی در روضه دولت تو شاداب سر بر زده». (کارتانی، برگ ۱۴) یا «به کریمه‌ای از کرایم عرب وصلت کرد». (کارتانی، برگ ۱۳) که در همه این موارد به صورت «ی» میانجی نوشته است. حرف اضافه (به) را بدون (هاء) بیان حرکت (هاء غیر ملفوظ)، به کلمه پس از خود چسبانده است؛ مانند: «به توفیق» که به صورت «بتوفیق» نوشته شده (کارتانی، برگ ۱۱) و حرف اضافه پس از کلمه را به صورت چسبیده آورده است. مانند: دبیرانرا (دبیران را)، آنرا (آن را). (کارتانی، برگ ۱۱)

کارتانی همانند کاتبان نسخه‌های کهن در استفاده از سرکش گاف و کاف بسیار ممسک عمل کرده است؛ برای

نمونه، شکل نوشتاری درست کلمه «نکین» (برگ ۱۱) با توجه به سیاق جمله، «نگین» است. در بیشتر کلمات حروف «پ» و «گ» را به صورت «ب» و «ک» آورده است؛ مانند: بیغامبر (پیغامبر) و بیاده (پیاده) (کارتانی، برگ ۱۱). در مواردی نیز، حروف را به همان صورت که خوانده می‌شود آورده است؛ مانند: پاره‌های اخضر (کارتانی، برگ ۲۹) و پذیرفتار (کارتانی، برگ ۴۰)

ترکیب‌ها، واژگان فارسی کهن و واژگان دخیل کهن

در موارد متعددی از ساخت‌های کهن و یا از واژگان دخیل قدیمی استفاده کرده است. این واژگان دخیل اغلب به زبان عربی و ترکی هستند. مانند کلمه «یاش» در «باریاش» که از کلمه ای ترکی گرفته شده است: «تمام عمارتی، فراوان تجارتی، با اتساعی، وافر متاعی، باریاشی^۵ بسیار قماشی، در هر گوشه‌ای چندین دکان...». (کارتانی، برگ ۵) یا کلمه بحیره که کلمه ای عربی است و در فارسی به معنای دریاچه، تالاب، و ... است: «که در آن شب کسری را در ایوان کسری افتاد که کس را زهره جبر او نبود، و بجزیره ساوه فروخورد.» (کارتانی، برگ ۱۵)

منابع مورد استفاده در تالیف کتاب

کارتانی با منابع تاریخی، همچون: تاریخ طبری، المنتظم فی تاریخ الامم والملوک (این کتاب متأثر از تاریخ طبری است)، فواید یمینی، التاجی فی اخبار الدوله الدیلمیه، منابع روایی اصیل اهل سنت مانند: الصحاح و متون نثر ادبی همچون: کلیله و دمنه و مقامات حریری آشنایی کامل داشته است. او در متن کتاب خود به برخی از این آثار اشاره مستقیم دارد و از آن‌ها نام می‌برد؛ مانند کلیله و دمنه، التاجی و ... (کارتانی، برگ ۱۱) و رد پای برخی متون دیگر را می‌توان از محتوای نوشتار او پیگیری کرد. به تصریح مولف بن‌مایه اصلی این کتاب وامدار منبع تاریخی المنتظم نوشته ابوالفرج عبدالرحمن بن علی ابوالفضائل جمال الدین بغدادی معروف به ابن جوزی است. کارتانی از کتاب ابن جوزی بسیار به نیکی یاد می‌کند و آن را با تعابیر و توصیفات علمی و ادبی (کارتانی، برگ ۸) می‌ستاید. ابن جوزی، متوفی سال ۵۹۷ هجری، فقیه، محدث، متکلم و تاریخ نگار بوده و بیش از صدها کتاب در زمینه‌های مختلف نگاشته است. یکی از این نگاشته‌ها، کتاب تاریخی المنتظم فی تاریخ الامم والملوک است، که متأثر از تاریخ طبری است.

مؤلف علاوه بر آشنایی با اشعار شاعران عرب زبان چون ابوالعلاء معری، ابوطیب المتنبی و ابوتمام، به اشعار

^۵. یاش به معنی پشم است. باریاش احتمالاً به معنی مکانی پر از پشم است.

شاعران پارسی‌گوی همچون، انوری، مسعود سلمان، سعدی، نظامی، صابر ترمذی، ظهیر فاریابی، مولوی و سنایی آشنا بوده است. کارتانی ضمن تضمین ابیات از ابوالعلاء معری و ابو طیب المتنبی ابیاتی را نیز در همان وزن سروده است. استفاده‌های پیاپی او از اشعار فارسی در متن کتاب و به مناسبت‌های مختلف گواه روشن این مدعا است. کارتانی در قسمت‌هایی از کتاب، نام سراینده برخی از ابیات را می‌آورد. با جستجوی دقیق‌تر ابیات در منابع شعری، تفاوت‌هایی در نقل او با منابع اصلی به چشم می‌خورد. این تفاوت دو پیام دارد؛ یکی اینکه ممکن است کارتانی در ثبت ابیات شعر از قدرت حافظه خود بهره می‌برده است. دیگر اینکه احتمال دارد نسخه‌های در دسترس وی با نسخه‌های امروزی تفاوت داشته است.

این تفاوت‌ها را می‌توان در سه گروه عمده دسته‌بندی کرد:

الف) ابیاتی که در ضبط یک واژه یا بیشتر، اختلافی جزئی دارند؛

مانند ابیات زیر:

کارتانی:

همین می‌کن که جاویدان مدد بادا و اقبال که هرگز کس پشیمانی ندیدست از نکوکاری

(کارتانی، برگ ۴)

همین بیت در دیوان انوری به این شکل ثبت است:

همین می‌کن که جاویدان مدد بادا ز توفیقت که هرگز کس پشیمانی ندیدست از نکوکاری

(انوری، ۱۳۷۶: ۱/۴۵۸)

با توجه به هم‌نشینی واژگان ظاهراً ضبط «اقبال» از «ز توفیقت» که مدرس رضوی برگزیده، بهتر است.

کارتانی:

بیا بگوی که کسری ازین کرانه چه برد بیا بگوی که پرویز ازین میانه چه خورد

(کارتانی، برگ ۶)

این بیت با اختلافاتی در کلیات سعدی به این شکل وجود دارد:

بیا بگوی که پرویز از زمانه چه خورد برو بپرس که خسرو ازین میانه چه برد

(سعدی، ۱۳۸۵: ۱۰۶۵)

کارتانی:

برون آمد مهین شهریاران پیاده در رکابش شهسواران

(کارتانی، برگ ۷)

این بیت با اختلاف جزئی در خسر و شیرین نظامی به این صورت آمده است:

برون آمد مهین شهسواران پیاده در رکابش تاجداران

(نظامی، ۱۳۸۶: ۲۸۱ / ۱)

ب) ابیاتی که تمام آن‌ها در منابع دیگر در دسترس نیست؛ بلکه مصرعی از آن را، که احتمالاً تبدیل به «قول معروف» شده است، می‌توان جست؛ مانند:

کارتانی:

در پیش او نشسته و بر پای صف زده مردان کار دیده و گردان کردان

(کارتانی، برگ ۶)

مصرع دوم بیت بالا را می‌توان در این بیت مسعود سعد سلمان دید:

ره پیش برگرفتی و ناگاه پیش تو مردان کار دیده و گردان کردان

(سعد سلمان، ۱۳۶۴: ۵۷۲ / ۱)

کارتانی:

بهر رحمت آمد و نیکو سرایید آنکه گفت مصطفی ما جاء الارحمة للعالمین

(کارتانی، برگ ۱۲)

مصرع دوم در دیوان حسن غزنوی و در کلیات شمس آمده است:

مصلو یا قوم بل صلوا علی الصدر الامین
مصطفی ما جاء الارحمة للعالمین

(غزنوی، ۱۳۶۲: ۲۳۸)

ای سنایی رو مدد خواه از روان مصطفی
مصطفی ما جاء الارحمة للعالمین

(مولوی، ۱۳۷۸: ۴/۲۱۴)

با تضمین این بیت در دیوان شمس و اشاره‌ای که مولوی به نام سنایی می‌کند ممکن است این مصرع اساساً از سنایی باشد؛ اما در دیوان او یافت نشد.

ج) ابیاتی که در متون در دسترس و قابل جستجو وجود ندارد. می‌توان دو احتمال را نسبت به این ابیات مطرح کرد: نخست اینکه از شاعران گم‌نامی باشد که آثار آنان به دست ما نرسیده و یا هنوز به صورت نسخه خطی است و منتشر نشده است؛ گمان دیگر این است که این ابیات حاصل طبع خود کارتانی باشد؛ از آنجا که متن زلال الصفا نشان می‌دهد او با ادبیات فارسی و عربی آشنایی خوبی داشته این امکان پذیرفتنی است. برای نمونه می‌توان به بیت زیر اشاره کرد:

کارتانی:

چاوش فتح و نصرت در پیش طرّقوا گوی
تیغ زبان خُرشید بر جانش آفرین خوان

(کارتانی، برگ ۷)

معرفی برخی از شخصیت‌ها و مکان‌های نام برده در متن

دباج بن فیلساه یکی از امیران خاندان اسحاق وندگیلان است که کارتانی در اثنای متن به توصیف و مدح پادشاه دباج و از وقایعی که در زمان حضور او در فومن رخ داده از جمله مراسم ازدواج پادشاه و واقعه شفت فومن به این واقعه اشاره کرده است. (کارتانی، برگ ۱۲) «چون این کتاب به نام سلطان معظم، قهرمان عجم، فخر ملوک زمان، دُخر سلاطین گیلان، مدّالله ظلّاله ملک را سراج و هاج سلطان دباج، مدّالله ظلّاله جلاله که خزاین جهان از نامش مملوّست، اعنی دباج، و عرصات کیهان از لقبش پر نورست، اعنی شمس که پاینده و تابنده باد تألیف کرده می‌شود

تاریخست، پس هر حال که در اثناء این ایام حادث می‌شد ذکر آن واجب نمود». (کارتانی، برگ ۳۵) او در بخش‌های دیگر کتاب به زبان ادبی به موضوع ازدواج دُباچ (کارتانی، برگ ۹۶ و ۹۷) پرداخته است.

«و از بقاع و اصقاع و بلاد و امصار اماجد ملوک و اعظام امرا و زعماء اجناد و کرماء امجاد، و علما اسلام و فضلاء آن اقلیم را جمع آورده، و مجلسی چون پر طاوس و محفلی چون بزم کیکاوس ترتیب داده، و خطبه‌ای به وجه کرده و خطبه‌ای به شرط گفته، و عقد نکاحی بسته که اگر عقد نکاح مرضیه ایلک ماضی، و رضیه سلطان شمس الدین دلی، یا نکاح حُرّه ختلیّه شقیقه شقیقه سلطان محمود، یا همشیره امیر بخارا امیر مودود، را زبان بودی، یا در آن زمان بودی، شاهدی آن مجلس و خُنیانگری آن محفل کردند، و چندانکه درم و دینار و نفایس و حرایب و غرایب نثار کرده...» (همان جا)

در ضبط درست نام امیر خاندان اسحاق وند که دُباچ است یا دُباچ، دیدگاه صاحب زلال الصفا را می‌توان مبنای داوری قرار داد:

«... و اینجا نکته‌ای بس عجیب روی می‌نماید، که دیباجه از دیباج به حرفی زیادتست، و آن حرف «ها» است که قسم غایبست و دیباج به یک حرف از دُباچ افزونست و آن ضمیر متکلم حاضرست، چنانکه غلامه و غلامی. چون امیر حظّ نفس خود از دیباج گم کرد که آن «یا»ست، و از دیباج به دُباچ آمد. از کمی افزونی آورد، و دست انعام او برای او این دیباجه‌ای چُنین ثبت کرد، حاصل چون او قسم حاضر خود را به کرم غایب کرد، کرم ایزدی دولت را توفیق داد تا در آن دیباج غایب را حاضر کرد.» (کارتانی، برگ ۶) عبارات کارتانی گویای آن است که ضبط دقیق نام امیر اسحاق وند «دُباچ» است: «امیر ... از دیباج به دُباچ آمد.» (همان جا)

کارتانی افزون بر اینکه از امیر دُباچ سخن می‌گوید به داستان حج جمال الدین خیر، وزیر فیلساه و وزیر فرزندش دُباچ که احتمالاً در بین سال‌های ۶۹۵ تا ۶۹۷ انجام شده است، اشاره می‌کند. (کارتانی، برگ ۳۵-۳۸)

دُباچ بن فیلساه در ۵۴ سالگی و زمانی که ۲۵ سال از حکمرانی‌اش در سرزمین گیلان می‌گذشت رحلت کرد. منابع تاریخی وفات او را در جریان سفر حج، در روز شنبه بیست و ششم ماه مبارک رمضان در منطقه‌ای به نام قباقب، مابین رحبه و دمشق گزارش کرده‌اند. (نک: برزالی، ج ۲، ص ۱۶۲)

گذشته از شخصیت‌ها، کارتانی در زلال الصفا، به برخی نواحی و مناطق جغرافیایی نیز اشاره دارد. برای نمونه در بخش‌های نخستین کتاب، درباره ناحیه شفت توضیحات درخوری داده است: «در شق حضرت پومین ولایتی است آنرا شفت خوانند، منقسم بر دو قسم، بزرگ‌تر را بهمه‌سر خوانند، و خردتر را سوبر گویند، در هر یکی از دست امیره امیری و از ذل سلطان دُباچ صاحب خراجی.» (کارتانی، برگ ۷)

در تاریخ اولجایتو به زبان فارسی، یکی از بزرگ‌ترین منابع تاریخی دوره ایلخانی نوشته عبدالله بن علی کاشانی و دربردارنده تاریخ چهارده ساله ایران از ۷۰۴ تا ۷۱۷ قمری؛ درباره پادشاه دجاج و ناحیه شفت توضیحات کاملی آمده است. (نک: القاشانی، ۱۳۴۸: ص ۷۹). گفتنی است این کتاب با زلال الصفا هم عصر است.

نتیجه‌گیری

ابوالفتح صدرالدین کارتانی واعظ، حافظ قرآن، عالم و ادیب فرهیخته قرن هفتم است. او به درخواست دجاج بن فیلساه، یکی از امیران خاندان اسحاق وندگیلان، کتاب زلال الصفا فی احوال المصطفی را می‌نویسد. این اثر ترجمه و خلاصه شده بخشی از کتاب المنتظم فی تاریخ الامم والملوک است و وقایع مهم قبل و بعد از میلاد پیامبر، زندگانی و سیره آن حضرت را در بردارد.

نویسنده در کنار پردازش مفصل تاریخ زندگانی پیامبر اکرم (ص) و بیان وقایع و رخدادهای مربوط به ولادت، نبوت، جنگها، رحلت و اسلاف آن حضرت، به مطالب فرعی چون توصیف بخش مختصری از وقایع زندگی خود، توصیف شخصیت پادشاه ابونصر دجاج و وزیر او جمال الدین و وقایع دربار دجاج در زمان تألیف این کتاب می‌پردازد. مؤلف علاوه بر کتاب تاریخی المنتظم از منابع جانبی دیگری نیز استفاده کرده است و بی‌تردید در خلق نثر فنی، از فرهنگ‌های آن روزگار بهره برده است. کارتانی همانند ابن جوزی، در اثنای مطالب خویش با بهره‌گیری از آیات قرآن و استفاده از ابیات شاعران عرب‌زبان همچون ابوالعلاء معری و ابوطیب المتنبی و شاعران پارسی‌سرا مانند انوری، مسعود سلمان، سعدی، نظامی، صابر ترمذی، ظهیر فاریابی، مولوی سنایی بر گیرایی و جذابیت هرچه بیشتر اثر خویش می‌کوشد. این کتاب یکی از منابع مهم از حیث سیره نبوی و از منابع کهن فارسی از حیث سیر، تاریخ و ادبیات است و یکی از منابع ارزشمند درباره حکومت دجاج است و از جهت نثر فنی و فارسی هم از آثار ممتاز پیشینیان ما به شمار می‌رود.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

منابع و مأخذ

قرآن کریم ترجمه فولادوند.

- ۱- آکیموشکین، آ.د. ف (۱۳۷۴)، فهرست نسخه‌های خطی فارسی فرهنگستان علوم روسیه، مترجم، عارف رمضان، تهران: مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی.
- ۲- ابن اثیر، علی بن محمد (۱۳۸۵)، الکامل فی التاریخ، بیروت: دار صادر.
- ۳- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی (۱۴۱۲)، المنتظم فی تاریخ الامم والملوک، محمد عبدالقادر عطا، مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- ۴- ابن شعبه، حسن بن علی، (۱۳۸۲)، تحف العقول، ترجمه صادق حسن‌زاده، قم: انتشارات آل علی.
- ۵- ابونعیم، احمد بن عبدالله. (۱۴۱۲ق). دلائل النبوة. عبدالبر عباس و محمد رواس قلعه‌چی. بیروت: دارالنفایس.
- ۶- استوری، چارلز آمبروز، (۱۳۶۲)، ادبیات فارسی، ترجمه و ویرایش یو. ا. برگل، ترجمه یحیی آربین‌پور و همکاران، تحریر احمد منزوی، تهران: مطالعات فرهنگی.
- ۷- افشار، ایرج. (بهار و تابستان ۱۳۷۹). ۵۵۵ نسخه فارسی تاریخ در کتابخانه استانبول. نشریه نامه بهارستان. شماره ۱، ص ۸۵ تا ۹۸.
- ۸- انوری، محمد بن محمد، (۱۳۷۶)، دیوان انوری، تصحیح مدرس رضوی، تهران: علمی و فرهنگی.
- ۹- بخاری، محمد بن اسماعیل. (۵۱۴۱۰ه). صحیح بخاری. مصر: جمهوری مصرالعربیة. وزارة الاوقاف. المجلس الاعلی للثنون الاسلامیة. لجنة احیاء کتب السنة.
- ۱۰- برزالی، قاسم بن محمد. المقتفی علی کتاب الروضتین المعروف بتاریخ البرزالی. بیروت: المكتبة العصرية صیدا.

- ۱۱- برقی، محمد بن خالد. (بی تا). المحاسن. سید جلال الدین حسینی. قم. دارالکتب الاسلامیه.
- ۱۲- بکری، احمد بن عبدالله. (۱۳۸۸). سیره نبوی صلی الله علیه و آله «روایت داستانی»: ترجمه پارسی ذرّوة العلیا فی سیره المصطفی. رسول جعفریان. تهران: نشر علم.
- ۱۳- بیهقی، محمد بن حسین، (بی تا). تاریخ بیهقی. تهران: دنیای کتاب.
- ۱۴- توکلی، فائزه، (۱۳۸۵). «زنان فرمان روا در دولت‌های اسلامی». مطالعات راهبردی زنان، شماره ۳۳، ص ۱۶۲-۱۹۳.
- ۱۵- جنید شیرازی، جنید بن محمود. (۱۳۲۸). شد الإزار فی حط الأوزار عن زوار المزار. محمد قزوینی و عباس اقبال. تهران: چاپخانه مجلس.
- ۱۶- جنید شیرازی، جنید بن محمود. (۱۳۶۴). تذکره هزار مزار (ترجمه). عیسی بن جنید ابن جنید شیرازی. عبدالوهاب نورانی وصال. تهران: کتابخانه احمدی.
- ۱۷- حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله. (بی تا). کشف الظنون عن اسامی الکتب والفنون. شهاب الدین مرعشی. لبنان: دار احیاء التراث العربی.
- ۱۸- حریری، قاسم بن علی. (بی تا). مقامات الحریری. لبنان: دار الکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون.
- ۱۹- حسینی خاتون آبادی، عبدالحسین. (۱۳۵۲). وقایع السنین والاعوام یا گزارش‌های سالیانه از ابتدای خلقت تا سال ۱۱۹۵ هجری. محمد باقر بهبودی. ابوالحسن شعرانی، شهاب الدین مرعشی. تهران: کتابفروشی اسلامیة.
- ۲۰- دهخدا: علی اکبر. (۱۳۴۲). لغت نامه. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- ۲۱- رفاعی، عبدالجبار. (۱۳۷۱). معجم ما کتب عن الرسول و اهل بیت صلوات الله علیهم. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی سازمان چاپ و انتشارات.
- ۲۲- زمخشری، محمود بن عمر. (۵۱۴۱۲). ربیع الأبرار و نصوص الاخبار. عبدالامیر مهنا. لبنان: مؤسسه الاعلمی المطبوعات.
- ۲۳- سعدسلیمان، مسعود، (۱۳۶۴)، دیوان اشعار، تصحیح مهدی نوریان، اصفهان: انتشارات کمال.
- ۲۴- سعدی، مصلح الدین، (۱۳۸۵)، کلیات سعدی، تصحیح محمدعلی فروغی، تهران: هرمس.
- ۲۵- شریف رضی، ابوالحسن محمد بن الحسین (بی تا)، نهج البلاغه، تحقیق: صبحی صالح، قم: دارالهجرة.
- ۲۶- طبری، محمد بن جریر. (بی تا). جامع البیان فی تفسیر قرآن. لبنان: دارالمعرفة.
- ۲۷- عمید، حسن. (۱۳۹۰). فرهنگ فارسی. تهران: امیرکبیر.

مطالعات

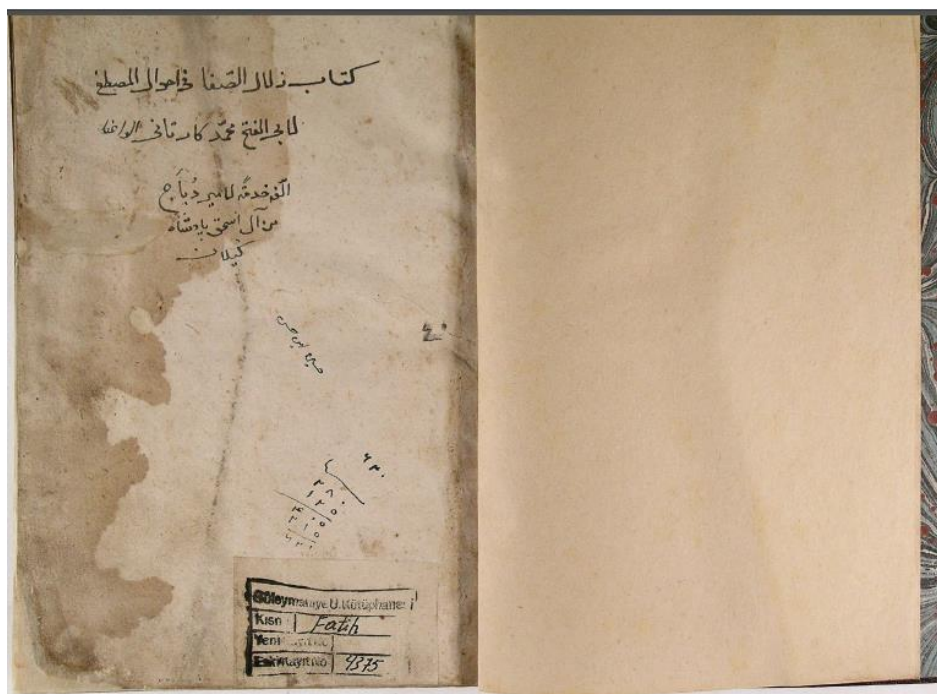
مقالات علمی

اخبار و گزارشها

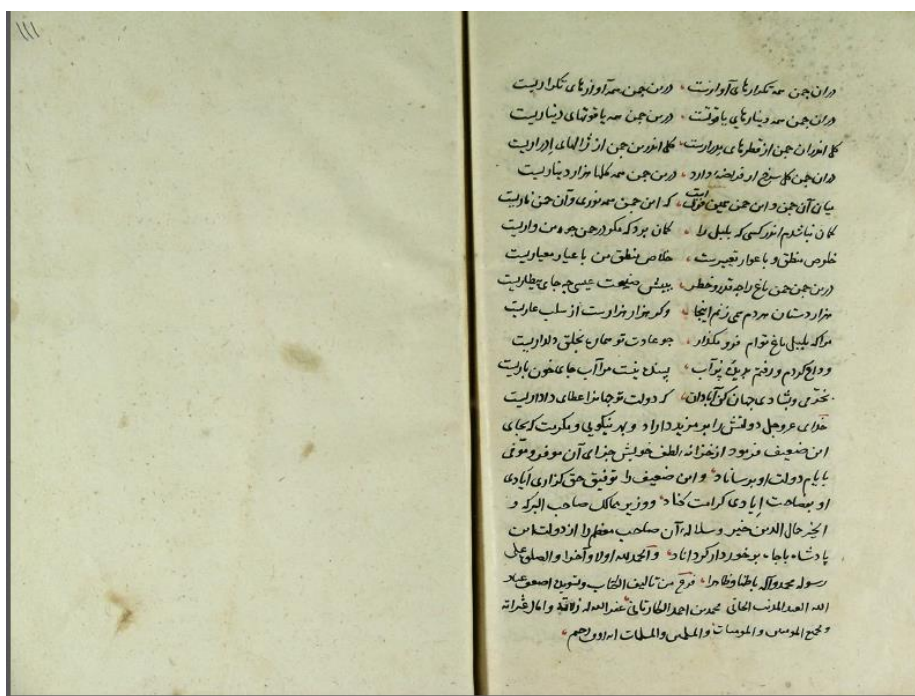
- ۲۸- غزنوی، سیدحسن، (۱۳۶۲)، دیوان اشعار، تصحیح مدرس رضوی، تهران: اساطیر.
- ۲۹- القاشانی، ابوالقاسم عبدالله بن محمد. (۱۳۴۸). تاریخ اولجایتو. مهین هبلی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ۳۰- الکارتانی، ابوالفتح محمد بن احمد بن ابی بکر، زلال الصفا فی احوال المصطفی، مخطوط فی مکتبه فاتیح برقم ۴۳۷۶، ح قرن ۷ ق. استانبول.
- ۳۱- محمد ری شهری، محمد. (۱۳۹۸). دانشنامه ری. مهدی مهریزی، محمد قنبری، رضا بابایی. قم: موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث سازمان چاپ و نشر.
- ۳۲- معلوف، لويس. (۱۳۸۷). المنجد فی اللغة. قم: انتشارات دارالعلم.
- ۳۳- معین، محمد. (۱۳۹۱). فرهنگ فارسی. تهران: امیرکبیر.
- ۳۴- منشی، نصرالله. (۱۳۸۳). ترجمه کلیله و دمنه. مجتبی مینوی طهرانی. تهران: امیرکبیر.
- ۳۵- مولوی، جلال‌الدین محمد، (۱۳۷۸)، کلیات شمس، تصحیح فروزانفر، تهران: امیرکبیر.
- ۳۶- نظامی، الیاس بن یوسف، (۱۳۸۶)، خمسه، تصحیح وحید دستگردی، تهران: زوار.

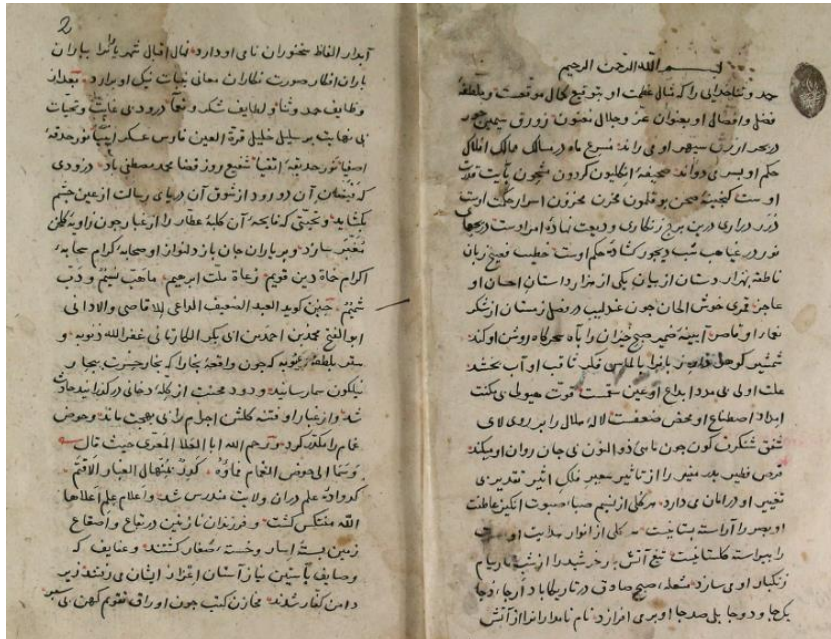
تصاویر

تصویر صفحه نخست نسخه خطی زلال الصفا فی احوال المصطفی

تصویر صفحه پایانی نسخه خطی زلال الصفا فی احوال المصطفی

صفحات اول و دوم دستنویس

صفحه پایانی متن